

DONA E SENHOR NAS CANTIGAS DE AMOR

MERCEDES BREA

Universidad de Santiago de Compostela

Nen quis eu *dona* por *senhor* tomar
senon vós, que amo e quero amar

PER' EANES MARINHO

Sabido é que os trobadores galego-portugueses chaman *senhor á* dama por *eles* cantada. E repítese con frecuencia que tal denominación, precedida en **moitos** casos do posesivo *mha*, é, ou pode ser, un calco do *midons* empregado polos provençais¹. Parece oportuno, e mesmo conveniente, establece-las **relacións** entre a *cansó* e a *cantiga de amor*², pero, en casos coma éste, **córrese** o risco de estereotipar consideracións **deste** tipo ata o extremo de chegar a deformar, **siquera** parcialmente, **ámbalas dúas** realidades, a galego-portuguesa e a provençal. Tal temor foi o que **motivou** as **reflexións** que a seguir se **verten** e que non pretenden **senón** chama-la atención sobre a necesidade de meditar sobre os tópicos que se transmiten duns estudos a **outros** sen **variacións** apreciáveis por consideralos verdades xa demostradas, **cando**, en **ocasións**, non son máis que citas **parciais** entresacadas de contextos máis completos.

¹ Afortunadamente, xa non é tan frecuente insistir tamén en que *senhor é unha* forma masculina (precisamente por **influxo** de *midons*). Aparte de que a terminación (**nalgúns** casos, **sufixo** derivativo) en **-or** mantivo durante bastante **tempo** a **ambivalencia xenérica** do latín, a presenza constante dos determinantes femeninos (*mha*, *fremosa*, *boa*, *aposta*, *ben talhada*, etc.) resulta proba máis que evidente do seu carácter.

² X.R. PENA recolle, na súa *Literatura galega medieval* (I. *A historia*, Sotelo Blanco, Barcelona, 1986), pp. 150-155, o que se ten dito ó respecto ata o momento, pero este **exame** precisa aínda dunha revisión máis **detida**, posto que, por exemplo, non parecen totalmente correctas **afirmacións como** as de que os trobadores galegos **descoñecen** a *joi* e, **pola** contra, os **provençais** ignoran a *coira*, **pois**, **se** ben é **certo** que non **empregan** eses termos para expresa-los **sentimentos correspondentes**, non por iso **deixan** os galegos de coñece-lo gozo da '*joi*' (aínda que **só** sexa como algo inalcanzable) nen os **provençais** o sufrimento da '*coita*'.

1. Fixémonos en primeiro lugar en *midons*. Contra o que pudiera parecer pola importancia que acadou (sobre todo entre os estudiosos da lírica galego-portuguesa), *midons* está moi lonxe de se-la fórmula predominante nas composicións occitanas³, onde é ampliamente superada por *domna* (sola ou determinada mediante o posesivo ou algún calificativo), polo que non parece aconsellable poñelo en relación directa co uso de (*mha*) *senhor* en galego-portugués, se ben é certo que a relativamente pequena frecuencia do seu uso pode quedar contrarrestada pola conxunción que supón o emprego dunha forma masculina para se referir ó cumio das perfeccións femininas⁴.

Pero aínda máis curiosa pode resultar a consideración de que o trobador utiliza *midons* para expresa-la completa sumisión á dama, que é contemplada por el coma un señor feudal ó que se entrega como vasalo se pensamos que, en termos feudais, *don* non se emprega nese sentido. Hackett examina a colección de documentos occitanos publicados por Brunel⁵ e non encontra máis que un exemplo de *don* para 'señor feudal', se ben aparece neles "comme titre honorifique, souvent réduit a *en*, ou *a n'*, comme titre ecclésiastique, surtout dans les chartes du Limousin, et le *don* ajouté a un nom sert a distinguer le père du fils"⁶; polo contrario, a "désignation du suzerain est *senhor, seignor, même* dans les plus anciennes chartes" (ibídem.)⁷.

O traballo de Hackett presenta datos tan interesantes que merece a pena deterse un pouco nel. O rastreo en textos latinos permítelle constata-la presión exercida *por senior* sobre *dominus*⁸ no século IX, advertíndose o emprego, "au demier quart du siècle, de *domnus* comme forme de salutation et de *senior* comme désignation du seigneur" (p. 290). De todos xeitos, ata o ano 1000, alomenos na rexión do Mâconnais, *dominus* aplicábase ó "comte détenteur d'un fief" (p. 291), pero tamén ó "maitredes serfs" (ibid.). Un documento do Poitou, de principios do século XI, redactado nun latín "qui doit être très près de la langue parlée", mostra "onze exemples de *senior* comme désignation du suzerain, contre trois de *dominus*" (ibid.).

³ Aínda admitindo a posible marxe de error, non deixan de ser significativas as cifras proporcionadas por E. SÁNCHEZ TRIGO (*Imagen de lo mujer en lo poesía provenzal. Formas de tratamiento y retrato físico en los trovadores*), tese de Licenciatura inédita, Santiago de Compostela, 1986, que, tras examinar tódalas composicións recollidas en *Los trovadores*, de M. DE RIQUER (3 vols., Ariel, Barcelona, 1983), completándoas coas edicións completas dalgún trobador (PEIRE VIDAL, ARNAUT DE MARUELLH, BERNARDT DE VENTADORN, ARNAUT DANIEL, rexistra só 54 casos de *midons*, e oito de *sidons*, fronte a 193 de *domna* a secas, sen determinantes (pensemos no que se acrecenta este número engadindo as ocorrencias de *ma domna, bela domna, bom domna*, etc.).

⁴ Vid. o traballo de W.M. HACKETT, "Le problème de *midons*": en *Mélanges de Philologie romane dédiés à la mémoire de Jean Boutiere (1899-1967)*, édit. par I. Cluzel et F. Pirot, Soledí, Liège, 1971, vol. 1, pp. 285-294, onde, entre outras cousas, se discute o xénero do posesivo *mi* (¿do latín *meus* ou de *mea*?) e a posibilidade de que o -s non sexa unha marca morfolóxica, dado que o sintagma é fixo e invariable, e aparece tanto en función de subxecto (incluso aquí é menos frecuente) como de complemento.

⁵ Vid. C. BRUNEL, *Les plus anciennes chartes en langue provençale*, París, 1926 e 1952 (*Supplément*).

⁶ Cfr. HACKETT, "Le problème...", p. 290.

⁷ Rexistra tamén nese corpus dous usos de *midons* nun testamento feito en 1195 (*midons saita Maria de Clermont* e *midons saita Maria de Columbeir*), que considera "exemple trop tardif pour servir d'indication d'origine et sans doute reflet de la poésie profane" (p. 290).

⁸ *Dominus* designaba en latín o dono, o amo, da casa (*domus*, que é o temo do que deriva), en oposición a *servus, ancilla*, e incluso *familia*. Por extensión, designa a todo tipo de maitre: dono da casa que recibe os amigos, mestre de cerimonias, e mesmo "maitre du peuple, tyran, despote". A lingua da Igrexa utiliza esta voz para traducilo grego *kupios* 'o Señor' (Cfr. A. ERNOUT-A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Klincksieck, París, 4e. éd., 1967, p. 183, s.v. *domus*).

Na literatura occitana non trobadoresca, encóntrase *donz* no *Boeci* referido ó protagonista (“*Donz fo Boecis...*”, v. 28), co significado de 'noble', 'gran señor: pero o v. 37 indica que “de tot l'emperi. l tenien per *senhor*”. Na Canción de Santa Fe, aparece *don* dúas veces en vocativo (unha dirixido a Daciano, outra a Deus) e tres veces máis designando a Deus. No *Girart de Rossilhon* ten un uso máis extenso, xa que *serve* de “titre d'adresse”, no sentido de ‘seigneur’, en once ocasións (“mais *seignor* revient une centaine de fois avec le même sens”) (p. 291)⁹, e tamén poder significar “possesseur”¹⁰. Todos estes datos permiten concluir a HACKETT que *don* semella manterse vivo no século XII, e pode que máis tarde, “maisavec un sens plus large que celui de *senhor*” (p. 292)¹¹.

Á vista desto, ¿por qué os trobadores recurren a *midons* para se referir ó obxecto do seu amor? ¿E en qué contextos? Por suposto, non aparece nunca como apóstrofe (neste caso, utilízase *domna*, determinado ou non, ou un “senal”) ¹². Un dos usos máis interesantes corresponde a Raimbaut d'Aurenga, que declara:

De *midons* fai *dompm'* e *seignor*
cals que sia.il destinada ¹³.

Parece que, alomenos neste contexto, o sentido feudal é soportado por *dompna* e por *seignor* (¿en qué relación? ¿poden ser totalmente sinónimos?, ¿buscan a intensificación do dominio, da posesión?), e que *midons* é o termo non marcado (‘da miña dama —a dama que eu celebro — fago doña e señora’) ¹⁴. ¿É posible que *midons* se fora vaciando do seu contido orixinario ata este extremo? E, se así fora, no momento en que principiou a ser usado, ¿era unha variante (¿métrica?) ¹⁵ de *ma domna* ou outra *cousa*? G.M. CROPP ¹⁶ apunta incluso á posibilidade de que estiveran actuando a modo de variantes flexionais:

- *ma domna* (fundamentalmente subxecto, ás veces vocativo ou obxecto),
- *domna* (sobre todo, vocativo —apóstrofe—).
- *midons* (obxecto e, ás veces, subxecto do verbo) ¹⁷,

⁹ Para referirse a Deus, en cambio, “nous avons un exemple de *seignor* e trois de (*nostre*) *don*” (p. 291).

¹⁰ Recolle HACKETT outros usos co sentido de “propriétaire” e “maître”, o que o leva a considerar que “ce terme exprimait une subjection plus absolue que le rapport vassalique” (p. 292).

¹¹ No mesmo texto do *Girart*, encontra HACKETT (p. 293) cinco exemplos de *midon* xunto a oito de *midonne* (advirtase a forma *mi* do posesivo cunha forma feminina *donne*; cfr. supra nota 4), empregados como sinónimos e aplicados á raíña Elissent e á muller de Girart, sempre como fórmulas de respecto e nunca en contextos eróticos. Como vocativo, úsase sempre *donne*.

¹² Tense resaltado asimesmo que os “senhals” referidos á *dama* son frecuentemente masculinos, o que podería levar a entender en parte *midons* con un “senal” lexicalizado.

¹³ Cfr. W.T. PATTISON, *The life and works of the troubadour Raimbaut d'Orange*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1952, XXVII, w. 25-26 (p. 162).

¹⁴ É decir, non ten só o dominio que lle corresponde por dereito, senón tamén o poder absoluto de face-lo que desexe con ese obxecto poseído. Con todo, non é frecuente encontrar nos trobadores occitanos o termo *senhor* aplicado á *dama* amada e cantada por eles (vid. infra algunhas referencias).

¹⁵ *Ma domna* ten, en principio, unha sílaba máis que *midons*, pero — como tamén advirte HACKETT. p. 288 — é posible encontra-la segunda forma ante vocal, ou *sexa*, onde non existiría diferenza algunha no número de sílabas, porque *valería* o mesmo *ma domn'*.

¹⁶ Vid. G.M. CROPP, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique*, Droz, Genève, 1975, pp. 29-37. Ahí poden verse tamén recollidas as opinións que poñen *midons* en relación con formas árabes similares ou co apelativo de Deus, así como unha análise dos seus usos trobadorescos.

¹⁷ Vid., especialmente, pp. 35-37.

para concluir que, en calquera caso, *midons* mantén "une sorte révérence, de coumission et de respect" e que, de feito, *midons* e *domna*, ámbolos dous, "ont toujours conservé leur mystère voulu" axudando con elo ó trobador a ser 'discret, comme l'exige la convention de l'amour courtois" (p. 37).

Domna é, pois, a fórmula habitual para se dirixir directamente á dama (función na que nunca se encontra *midons*), pero tamén é *cicáis* a máis frecuente para falar dela a outros. *Xa* en latín, a *domina* era, basicamente, a esposa do *dominus*, é dicir, a "materfamilias", e, nunha acepción máis restrictiva, a dama pertencente á familia imperial; a poesía amorosa clásica usábaa (en concurrencia, sobre todo, con *puella*) para designa-la amada¹⁸. En latín medieval, a *dom(i)na* é a esposa do señor feudal, e tamén a forma de se dirixir a unha *relixiosa* (en especial, se se trata dunha monxa de orixe noble), de xeito que o seu uso cortés posiblemente "ressort donc de l'emploi (...) comme appellation honorifique plutôt que de son emploi chez Ovide, etc., au sens de 'femme aimée, maîtresse'. Dans cecas, *ma domna* est plus proche de l'usage féodal que de la langue traditionnelle de l'amour en poésie"¹⁹.

No *Boeci* provenzal, a *domna* é a encarnación da Filosofía, unha dama "splendide et royale, source de justice et de bien, et digne d'être aimée" (Cropp, p. 27). Na Canción de Santa Fe, é *domna* a emperatriz²⁰. E, nos trovadores, aparece desde Guilhem de Peitieu, sola (normalmente como apóstrofe), con posesivo ou con epítetos cualitativos ou laudatorios²¹.

Para Cropp, *domina* indica "au départ le pouvoir de diriger et de commander qui, dans la société gallo-romaine, appartenait à la femme de rang supérieur. La courtoisie n'a fait que renouveler ce pouvoir dans un context neuf, unissant le concept social de la suzeraineté à la notion sentimentale de l'amour" (p. 28).

2. Dacordo co que acabamos de ver, o normal parecería que os trobadores galegos 'traduciran" o (*ma*) *domna* provenzal por (*mha*) *dona*²², e, sen embargo, a situación é moi outra.

J.M. D'Heur examina as 725²³ cantigas de amor da tradición lírica galego-portuguesa e establece nelas dous grandes apartados: a) cantigas dirixidas directamente á dama; e b)

¹⁸ Para este resumo das acepcións e usos de *domina* e *domna*, vid. G.M. CROPP, *Le vocabulaire*. pp. 24-29; e R. LEJEUNE, "Formules féodales et style amoureux chez Guillaume IX d'Aquitaine", en *Atti dell'VIII Congresso internazionale di studi romani (Firenze, 3-8 aprile 1956)*. SANSONI, Firenze, vol. 11, 1959, pp. 227-248, especialmente pp. 229-232.

¹⁹ Cfr. CROPP, *Le vocabulaire*, p. 26. Curiosamente, as formas empregadas polos poetas latinos da *Edade Media* para designa-la súa amada son outras: *puella* (como vimos, *xa* empregada polos clásicos), *virgo*, incluso *mulier*, e, se o poeta 'était plus affectueux à l'égard de son amie" (ibid.) empregada *amica oucara, carissima*. *Domina* quedaba reservada, na poesía latina medieval, ós himnos dirixidos á Virxe ("Pareille aux dames de la société romaine et de la société féodale, la Vierge appartient à une aristocratie toute particulière", CROPP, p. 26).

²⁰ CROPP chama tamén a atención sobre a forma proclítica de *domna*, *Na*, empregada diante do nome dunha dama para indica-lo seu rango ou cualidade (p. 27).

²¹ Esta é unha das ventaxas que presenta sobre *midons*, que non permite intercalar estes determinantes coa facilidade de *ma domna* (podese dicir *ma bela domna*, pero non **mi-bels-dons*, por exemplo). Vese facilmente que os usos de *domna* son plus diversifiés que ceux de *midons*" (CROPP, p. 29), voz ésta que expresa, sobre todo, 'respeto'.

²² Vid. ó respecto, J. M. D'HEUR, *Recherches internes sur la lyrique amoureuse des troubadours galiciens-portugais (XIIe-XIVe siècles)*, s.e., s.l., 1975, p. 302, que indica cómo esta realización 'he se trouve guère que chez le roi Denis —lequel ne méconnaît pas ceux qu'il appelle les Provençaux— et chez Estevam Fernandez d'Elvas. Leur époque nous éloigne sans doute de près d'un siècle des premiers échanges littéraires —protolittéraires, serait mieux dire— entre les Occitans et les Péninsulaires".

²³ D'HEUR da esa cifra na p. 259, aínda que logo (p. 265) xustifica adecuadamente a súa redución a 710; para TAVANI, que modifica parcialmente a clasificación, son só 704 (cfr. G. TAVANI, *A poesia lírica galego-portuguesa*, trad. gal. de R. ALVAREZ BLANCO e H. MONTEAGUDO, Galaxia, Vigo, 1986, p. 108).

cantigas non **dirixidas** directamente á dama ²⁴. Esta división é importante para os **nosos** obxectivos en tanto que precisamente a 'marca' que permite agrupa-las do primeiro tipo é a presenza dun apóstrofe á dama ²⁵, pero, dado que ese **traballo xa** está feito, pareceunos conveniente prescindir aquí **dela** para abarca-lo conxunto dos usos das distintas denominacións da dama e intentar **así** encontra-las diferencias (se é que as **hai**) entre **elas**. Con tal fin, procedemos á recollida e clasificación dos datos aportados polas 266 cantigas de amor editadas por Nunes ²⁶ (é decir, de pouco máis dun tercio do total).

No **corpus** analísado pódense rexistra-las seguintes formas de referirse á muller ²⁷:

- **senhor**: 572 veces (ampliábelas ata 657 se contabilizamos tódolos casos de repetición nos refráns),
- **dona**: 81 (94, no segundo caso),
- **molher**: 18,
- **moca**: 4 (máis, **unha** vez, **moçelinha**),
- **donzela**: 4,
- **amiga**: 1,
- **dama**: 1 ²⁸.

Advírtese a clara preponderancia de **senhor** sobre calquera outra denominación, polo que imos comenza máis **ben** polas que están en clara desvantaxa.

2.1. Así, **dama** aparece nunha cantiga recollida por Nunes e atribuída ó rei D. Denis, que se ten xa demostrado que non corresponde nen a ese autor nen siquera a esa época ²⁹.

2.2. **Amiga**, pola **súa** parte, aparece —usada como apóstrofe e determinada polo calificativo **nobre**— en Per'Eanes Mannho, nunha cantiga (**Amor**, 170) que require a

²⁴ Vid. **Recherches**, pp. 267-302 para o estudio do **primeiro** tipo, e pp. 303-339 para o segundo.

²⁵ Vid. TAVANI, **A poesía**, p. 108, e D'HEUR, **Recherches**, pp. 271-290, onde se ofrece **unha** exposición pormenorizada dos tipos de apóstrofes utilizados e da situación que ocupan no interior das composicións mesmo dos versos. **Máis adiante** (pp. 299-301) refírense tamén os casos de anáfora, pero esta forma de proceder implica que non se **recollen tódalas** ocorrencias dos apóstrofes, **senón**, en **xeral**, **só** as **primeiras aparicións** (ademáis, claro, das anáforas xa mencionadas).

Ainda que xa non **sexa** marca distintiva (a non ser parcialmente, vid. p. 308), D'HEUR **da conta** taméndoas formas empregadas para a designación da dama nas cantigas do segundo **tipo que** teñen carácter **narrativo e** eständestinadas a un auditorio indeterminado, indicando asimesmo a súa posición no interior da composición (pp. 304-325).

²⁶ Vid. J.J. NUNES, **Cantigas de amor dos trovadores galego-portugueses**, Centro do **Livro Brasileiro (nova edición)**, Lisboa, 1972. Citamos sempre o número da composición e do verso na que se **encontra** a forma comentada. Por non afectar **ós nosos** intereses, respetamos as lecturas presentadas por NUNES e os **nomes** dos **trovadores** tal e como aparecen na **súa** edición.

²⁷ Nos datos que a seguir se relacionan inclúense tódolos **rexistros** de 'muller', é decir, non **só** os que se **refiren** estrictamente á dama cantada polo trovador, senón **tamén** ó sexo feminino en sentido **xenérico** ou a **outras mulleres** diferentes da dama; e isto porque o estimamos conveniente para **fixar mellor** o **contido** preciso de cada ún dos termos. W d o que **ese** é o **nosso** interés, non **recollemos**, en cambio, as **formas perifrásticas** relativas á dama que non conteñen **ninunha designación** directa da mesma.

²⁸ Rexístranse **tamén unha** vez, **empregados** como apóstrofes, **meuamor** (en PER'EANES MARINHO, **Amor**, 170, 13) e **mui frefosa** (PAE GOMES CHARINHO, **Amor**, 122, 7).

²⁹ Vid., entre outros, G. TAVANI, "Sobre a atribuição a D. Denis e a Juão Bolseiro de duas **canções tardias**", **Ensaio português (Filología e Linguística)**, Imprensa Nacional - Casa da **Moeda**, s.l., 1988. pp. 317-349. Trátase dunha cantiga "**narrativa**" na que se reflexiona sobre a conveniencia de non desexar moito da **persoa** amada, porque

nosa atención de *maneira* especial: ábrese co apóstrofe *boa senhor* e contén tamén —xa na primeira estrofa— as designacións *dona* e *molher*:

Boa ssenhor, o que me foy miscrar
vosco por certo ssoube-vos mentir
que outra *dona* punhei de sservir;
de tal razom me vos venho salvar:
(ca) s(ε) eu a *molher* oge quero bem,
se non a vós, quero morrer por em ³⁰.

(w. 1-6).

Existe unha certa gradación nas denominacións: a dama amada é a *senhor* do trobador, mentres que *dona* parece facer referencia a outra dama, posiblemente digna tamén de ser louvada, pero á que de ningunha *maneira* se ten entregado, e *molher* pode tentar engloba-la totalidade dos seres do sexo feminino, entre os que de ningún modo figura outro —a non ser, claro, a *senhor*— que poida ser servido por quen así se expresa.

No lugar que nesta primeira estrofa viamos *boa senhor*, na segunda encontramos unha fórmula máis atrevida, polo que supón dunha maior familiaridade no trato (familiaridade que queda, de todos xeitos, un tanto neutralizada ou minorada polo adxectivo *nobre*):

E, nobr(e) amiga, poys vos sey amar
de coraçom, devedes rreceber
aquesta salva que venho fazer

(w. 7-9).

A estrofa seguinte (e Última da composición) vai aínda máis lonxe se cabe na osadía do trobador ó dirixirse á dama (¿sérvelle de reforzo ás súas afirmacións, á súa declaración de entrega, á súa defensa contra os embustes dos “miscradores?”): o que era primeiro *boa senhor*, e logo *nobre amiga*, pasa agora a ser *meu amor* e *meu lume*:

(...); quen tal bem *deseja*
o bem de ssa dama en muy *pouco* ten

(*Amor*, 100, 6-7).

O galicismo (a anomalía da súa presenza é destacada tamén por TAVANI nese mesmo artigo, p. 320) indica de forma casi *xenérica* a dama de calquen trobador, porque, *cando* —na mesma composición— se *refire* a aquela que el canta, utiliza a fórmula *mha senhor*, que ven requerida pola declaración feita no verso anterior de se-lo seu *vasalo*:

Pois (d'ela) m'eu *cham'e sãõ servidor*,
gram treçom sería, se mha senhor
por meu ben *ouvesse* mal ou *senrazon*

(*Amor*, 100, 22-24).

³⁰ Os *dous* últimos versos constitúen o refrán, que se repite, polo tanto, en *tódalas* estrofas.

E, *meu amor*, eu vos venho rogar
que non **creades nen** húa dizedor
escontra min, *meu lum(e) e meu amor* ³¹

(w. 13-15).

A composición remata coa tornada que servía de lema a este traballo:

Nen quis eu *dona* por *senhor* tomar
senon vós, que amo e quero amar

(vv. 19-20).

O que xa apuntábamos a partir da **primeira** estrofa **vese** aquí confirmado: o trobador podía ter elixido outra *dona* para se entregar a ela como o **seu** servidor, do mesmo xeito que calquera **vasalo** ó seu señor, pero escolleuna precisamente a ela e **tomouna** por *senhor*, é dicir, decidíu **servila** fielmente unido a ela polos lazos feudais, máis fortes que os do amor.

2.3. *Donzela* é utilizada nunha composición de Afonso Sanches e en dúas de Joham Ayras de Santiago. No **primeiro** caso, tratase dunha cantiga na que o trobador explica ós seus **amigos** ³² que en ningún modo é **certo** que

Muytos me dizen que **sservy doado**
hũa *donzela* que ey por senhor

(*Amor*, 9, 1-2) ³³.

porque **delo** non obten máis que "muy **grand'affam** e **desej'e** cuidado" (v. 7).

Esta *donzela* é, e dísenos moi claramente (non só aquí, **senón** tamén máis adiante, **cando** se **refire** a ela **xa** como *mha senhor*, v. 12) a *senhor* a quen o trobador "**serve**" ³⁴ e podería interpretarse como **unha** declaración expresa de que a dama en cuestión é solteira, como parecen **confirmar** os usos que fai da mesma denominación Joham Ayras de Santiago, que establece **unha** contraposición entre *donas* e *donzelas*:

Vy eu *donas*, senhor, en **cas** d'el-rey,
fremosas e que **pareciam ben**
e vi *donzelas* muytas hu andey

(*Amor*, 176, 1-3).

³¹ D'HEUR reparou **xa** na orixinalidade destes apóstrofes: "ces trois traitements parallèles de la dame sont exceptionnels dans la lyrique amoureuse galicienne-portugaise. Il s'agit d'une création propre à Per 'Eannes Marinho" (*Recherches*, p. 284).

³² O apóstrofe **aparece** no interior do segundo verso da segunda estrofa.

³³ O artigo indeterminado é substituído lóxicamente (posto que a dama **xa** foi presentada) polo determinado a seguinte vez que se refire a ela (no v. 23).

³⁴ Para a declaración de servizo feudal, cfr. w. 1 e 14.

Andey, senhor, Leon e Castela,
 depouys que m'eu d'esta terra quytey,
 e non foy y *dona*, nen *donzela*,
 que eu non vyss', e mays vos en direy
 (*Amor*, 178, 1-4).

En ámbolos dous casos, Joham Ayras pon de relieve a fermosura e o mérito da *sua senhor*³⁵, que destaca sobre cantas mulleres (casadas e solteiras) leva el vistas, tanto "en cas d'el-rey" como por "Leon e Castela".

2.4. *Moca* rexistrase nunha composición de Joham de Guilhade (*Amor*, 116), na que éste *conta* a un auditorio indeterminado cómo

Vy oj'eu *donas* mui *ben* parecer
 e de muy bon prez e de muy bon sen
 e muyt'amigas son de todo ben,
 mays d'ũa *moça* vos quero dizer:
 de parecer venceu quantas achou
 hũa *moça* que x'agora chegou
 (w. 1-6)³⁶.

Nas tres estrofas de que consta a cantiga se desenrola a *mesma* idea: o trobador tiña visto donas "de muy bon prez e de muy bon sen", pero, onde *elas* estaban (?), chegou *unha mociña* que as supera a todas:

Que feramente as todas venceu
 a *moçelinha* en pouca sazon!
 de parecer todas *vençudas* son!
 (vv. 13-15).

Moca (e o seu diminutivo afectivo) supón *unha* individualización fronte ó colectivo *donas*, das que debe diferenciarse por algún rasgo máis que polo seu *mellor* "parecer", pero ¿por cal? ¿por ser de menor idade? ¿por ser solteira, e as demais casadas? Poderían combinarse ambos factores, posto que *cicáis* esa *moça* era *recén* chegada porque acababa de alcanzar esa idade na que deixara de ser *unha* nena (e estaba solteria), pero, neste caso, ¿pode ser un sinónimo de *donzela* ou ten en común con ésta o estado civil pero *opónselle* indicando *unha* idade máis tenra? O que non parece que poida deducirse do texto —aínda que non sena tampouco inviable— é que se establece algún tipo de oposición social no senso de designaren as *donas unha* situación máis elevada e a *moça unha* extracción de nivel inferior. Tal vez o máis acertado sexa supoñer, con Tavani (*A poesía*, p. 132), que o uso de *moça* — que é a

³⁵ Son cantigas dirixidas directamente á dama. Na que leva o número 176, o *astrofe mha senhor* aparece no v. 4; na 178, é *senhor* o que se rexistra no interior do v. 5.

³⁶ Os dous últimos versos constitúen o refrán, polo que se repitendo mesmo xeito nas outras dúas estrofas. O v. 4, que introduce ese refrán, ofrece unha especie de "variatio", pois, na segunda estrofa, di "mays, po(i) la moça filhou seu loguar" e, na terceira, "mays, poyia moca hi pareceu".

protagonista das cancións de muller, fronte á *dona* das cantigas de amor — para mostm-la figura femenina pola que o trobador mostm preferencia supoña unha evasión episódica (cara ó *terreo* do outro xénero amoroso) dos esquemas e tópicos tradicionais.

2.5. *Molher* encóntrase en **catro** cantigas de D. Denis, tres de Joham Ayras de Santiago, dúas de Roy Fernandiz, **unha** de Ayras Nunes, outra de Pedro Amigo de Sevilha e a xa comentada de Per' Eanes Marinho. D. Denis **conta** ós seus amigos:

Quix ben, amigos, e quer'e querrey
hũa *molher* que me quis e quer mal
e querrá, mays, non vos direy eu qual
é a *molher*, mays tanto vos direy:
quix ben e quer'e querrei *tal molher*,
que me quis mal sempr'e querrá e quer

(*Amor*, 60, 1-6)

Salvo no refrán ³⁷, non **volve** a aparecer nesta composición ningunha outm referencia á muller á que o **rei** declara amar **sen** presentarse como o seu **vasalo** nen precisar se é *dona*, *donzela* ou *moca*, polo que non sabemos **dela** se é **nova** ou vella, **solteira** ou casada, nobre ou humilde, nen tan siquer se é "de bon parecer" ou ten "prez" e **fremosura**. É tan só **unha** muller escollida de entre as demais, que non quixo nen **quere** nen quererá ó trobador, pero a quen el quixo, **quere** e quererá, e dá que nunca desvelará o **nome**. **¿Pode** ser esta a razón de que **empregue** a forma **cicáis** menos marcada para referirse a ela, a fin de evita-la menor suposición posible por parte dos demais? O único que está disposto a declarar é que el ama e non é amado, polo que calquera indicación relativa ó obxecto do seu amor resulta irrelevante.

Similar utilización de *molher* reaparece en *Amor*, 92:

Amor fez a min amar,
gram temp'á, hũa *molher*,
que meu mal quis sempr'e quer
e me quis e quer matar

(vv. 14)

¿Trátase da **mesma molher** que na cantiga 60? Agora **fala dela** en pasado, pero **mantense** a constante do desamor da dama e acentúanse as consecuencias do mesmo:

Tal molher mi fez Amor
amar que ben des **enton**
non mi deu se **coyta** non

(vv. 11-13) ³⁸

³⁷ Dado que os dous últimos versos constitúen o refrán, repítense nas outras dúas estrofas de que consta a cantiga.

³⁸ Repítese a mesma idea nas estrofas restantes:

Neste caso, a preocupación do trobador non é xa manter en secreto a **persoalidade** da dama, senón rogar a Deus que lle "**ponha** hy recado" (v. 10).

Nas cantigas 69 e 97, polo contrario, **molher** non está usada a título individual, senón xenérico:

Ca en mha senhor nunca Deus p^{õs} mal,
mays p^{õs} hi prez e beldad'e loor
e falar mui ben e riir melhor
que outra **molher**; (...)

(*Amor*, 69, 15-18).

que Deus fez en vós feytura
qual non fez en **molher nada**

(*Amor*, 97, 9-10).

A primeira destas dúas é unha cantiga "narrativa", na que o trobador indica a **súa** intención de **fac**er "hun cantar d'amor" (v. 2) "en maneyra de **proença**l" (v. 1) para "loar mha senhor" (v. 3), **mentres** que a segunda está dinxida directamente á dama. Nos dous casos, ésta é claramente **senhor** do trobador, quen ve nela **unha** suma tal de **perfeccións** como nunca vira en ningunha outra muller, de tal xeito que a utilización de **molher** parece te-la **mesma** aplicación que o que Joham Ayras de Santiago desglosaba en **donas** e **donzelas**. Aplicación por outra parte, que debe ser tamén a que lle dá o mesmo Joham Ayras de Santiago en *Amor*, 177 ³⁹.

Non vi **molher**, des que naci,
tan **muyto** guardada com'é
a mha senhor, per boa fe

(w. 1-3).

A **senhor** do trobador está moi "gardada" por mandato da **súa** nai (¿é, **pois**, solteira?), **máis** do que nunca el vira gardar muller algunha, pero **elo** non impide que o seu namorado **servidor** a leve no corazón.

A min fez gram ben querer
Amor *hũa* **molher tal**
que sempre quis o meu mal
e a que praz d'eu morrer (w.21-24).

Amor fez a min gram ben
querer *tal* **molher** ond'ei
sempre mal e averey,
ca en tal coyta me ten
que non ey força nen sen

(vv. 31-35),

³⁹ En casos coma estes, é o propio emprego do sustantivo en singular sen artigo nen outro determinante algún o que mostra ese carácter xenérico.

Molher segue a designa-la especie femenina nas outras dúas composicións de Joham Ayras de Santiago. Na 185, o trovador dirixese á súa *senhor frefosa, de bon parecer* (v. 1) para declararlle que está a morrer porque ela non lle quere decir nada,

pero non mundo non sey eu *molher*
que tan ben diga o que dizer quer

(w. 5-6) ⁴⁰.

En *Amor*, 191, as queixas proceden da falta de correspondencia de *mha senhor*, que é insensible ás súplicas do trovador para conqueri-lo seu amor ⁴¹,

ca nunca vi molher mays sen amor

(v. 6) ⁴²

A cantiga de Ayras Nunes refrexa unha situación parecida á que viamos na 185 de Joham Ayras: a *senhor* ⁴³ do trovador é a que mellor fala de cantas conoce, pero non con el. Neste caso, el mesmo tivo ocasión de comprobalo mentres "falava en al" (v. 8) con ela, de tal xeito que

eu nunca *molher* tan ben vi falar

(*Amor*, 143, 9),

pero, tan pronto como lle manifestou o gran amor que lle tiña, ela "foy sanhuda" (w. 5, 12) e non quixo saber máis del.

Roy Fernandiz reconece ante súa *senhor* ⁴⁴ que fai mal en "osmar" de querela bien, pero o bon parecer dela non lle permite facer outra cousa, se ben

⁴⁰ Estes versos constitúen o refrán. O apóstrofe reaparece na segunda estrofa como *mha senhor frefosa* (v. 7). O contido da segunda e terceira estrofas é o mesmo: a dona non quere decirlle o que debe facer, a pesar de que o trovador non conoce outra muller no mundo que sepa deci-lo que quere decir tan ben coma ek. A tomada recolle unha interrogación retórica:

E, poys non fak quen ben diz que quer,
como falará ben quen non souber?

(vv. 19-20)

⁴¹ Pese a referirse a ela como *mha senhor* (v. 1), nesta cantiga (dirixida a un auditono indeterminado) o trovador non adopta precisamente a actitude propia dun 'servidor', posto que di claramente no v. 2 que 'punhey sempre do seu amor gaar', un amor que lle foi "demandar" (w. 5, 8), se ben suaviza esa existencia nos w. 10-11:

mays, se cent'anos for seu servidor,
nunca lh'eu já amor demandarey.

⁴² Repítese como v. 12, por se-lo refrán.

⁴³ Fala dela en terceira persoa, designándoa como *mha senhor* (v. 1).

⁴⁴ O apóstrofe senhor aparece xa no interior do primeiro verso, repítese no comenzo do primeiro verso da terceira estrofa, e retómase no interior dos dous últimos versos do refrán (que consta de tres versos).

Assaz entendo eu que d'ir
começar con *atal molher*
como vós non m'era mester

(*Amor*, 155, 8-10).

A *senhor* é, pois, *molher*, se ben non unha muller calquera, senón alguén con cualidades (o seu bon parecer, sobre todo) que a sitúan nunha posición de superioridade que leva ó trobador a pensar na osadía de pretendela.

Na cantiga 162, Roy Fernandiz síntese máis prendado da súa dona cada vez que a ve. Neste caso, non se utiliza nunca a denominación de *senhor*, e *molher* está usado como sinónimo de *dona*, que aparece na primeira estrofa:

A *dona* que eu quero ben
tal sabor ey de a veer
que non saberia dizer
camanh'e, (...)

(w. 1-4).

Non aparece ningunha outra designación nominal (só pronominal) ata a cuarta, e última, estrofa, onde esa *donna xa* presentada como a que o trobador *quere* ben, é actualizada mediante un demostrativo, pero variando o termo de referencia:

Esto soo non é d'oyr,
que eu *ja* sempr'esta *molher*
non veja, cada que poder.

(w. 19-21).

A mesma sinonimia *dona-molher* aparece en Pedro Amigo de Sevilha (*Amor*, 234): Deus —a quen vai *dirixida* a composición— *fixo* que o trobador amara a *unha* muller que non o acepta por servidor ⁴⁵, o que lle produce gran coita, polo que pide ó Señor que

(...), se vos en prazer for,
que mh-a *façades* aver por *senhor*

(w. 5-6 —refrán—).

Molher aparece no segundo verso, para presenta-lo obxecto dese amor:

Meu senhor Deus, poys me tan muyt'amar
fezestes quan muyt'am(o) *hũa molher*

(w. 1-2).

⁴⁵ Por que non quis, nen quer que seja *seu*
home, senhor, mais gran copa mi deu

(w. 8-9)

Prodúcese despois un encabalgamento entre o último verso desta estrofa e o primeiro da seguinte ⁴⁶, que permite repeti-la referencia á dama, pero utilizando agora a forma *dona* ⁴⁷:

que mh-a *façades aver por senhor*
esta dona, que mi faz muyto mal

(vv. 6-7).

2.6. Do visto ata aquí, parece deducirse que, mentres *amiga*, *donzela* e *cicáis moca* son denominacións "marcadas" semánticamente, *molher* non ten outro obxectivo que designar un ser (ou o conxunto de seres) do sexo feminino, sen connotacións especiais aparentes. Con *dona*, en cambio, non podemos estar tan seguros; acabamos de ver contextos nos que aparece empregada como sinónimo de *molher*, pero tamén outros onde *molher*, como especie, parecer ser igual á suma de *donas* + *donzelas*, polo que non estará de máis revisa-lo conxunto de usos desta forma.

Podemos deixar a un lado a utilización de *dona* como apelativo, que non rexistramos máis que nunha cantiga de Pero Vyvyaez, onde proclama que:

a que parece melhor
de quantas Nostro Senhor
Deus fez é *dona Johanna*

(*Amor*, 21, 5-7) ⁴⁸.

Unha das primeiras constatacións que chaman a nosa atención é a case nula aparición como apóstrofe ⁴⁹, fronte ó comentado para o *domna* provenzal, pois non se *encontra nesa* función máis que nunha composición de D. Denis e noutra de Estevam Fernández d'Elvas. No primeiro caso, está determinada polo posesivo (á *maneira* do máis frecuente *mha senhor*), e forma parte do refrán "eu, *mha dona*" (*Amor*, 45, 4, 8, 12) que conclúe cada *unha* das estrofas nas que o trovador *quere* facer saber á dama que hai un home que *morre* por ela ⁵⁰. No segundo, *dona* (calificada de *boa*), funciona como *primeira* referencia á *senhor* do trovador, quen non pode menos que *falar con ela* "ca non vy senhor / que semelhe, como vós, *mha senhor*" (refrán), por ser "mui fremosa" (v. 4) ⁵¹, chea de "bondad'e bon prez" (v. 8), "sobre todas en ben parecer" (v. 13), "e en ssem" (v. 14), "e en mesura e en todo o outro bem" (v. 15):

⁴⁶ Encabalgamento que xa non *volve* a repetirse, pois o refrán remata en pausa nas restantes estrofas.

⁴⁷ É decir, á inversa do que *comentábamos* a propósito de *Amor*. 162.

⁴⁸ Os vv. 20 e 33. que —igual que o v. 7— introducen o refrán de seis versos, repiten "esta he dona Johanna".

⁴⁹ Vid. D'HEUR, *Recherches*. pp. 284-285.

⁵⁰ O final do primeiro verso da cantiga, aparece como apóstrofe indicativo do destinatario da composición "ay *ben talhada*". Non se *adverte* en cambio a presenza de *senhor* nen do servizo amoroso. ¿Non *quere* D. DENIS, polo momento (como fai en tantas *outras* das *súas* composicións), entregarse á *dama* tomándoa *por senhor* e por eso elude conscientemente o emprego dese termo? ¿Ou é algo totalmente ocasional! Mesmo *podería* tratarse *dunha variante* estilística *buscada* conscientemente por el. Non *deixa* de ser *significativo* o feito de que ésta sexa a única cantiga na que D. DENIS usa *dona*, porque o normal, e non só como apóstrofe, é que utilice *senhor* (véxanse en 2.5 os casos en que emprega *molher*).

⁵¹ Cfr. tamén vv. 8 e 14.

Ay *boa dona*, sse Deus vos perdom,
que vos non pês do que vos en direy:
eu viv'en coita, ca *tal senhor* ey,

(*Amor*, 105, 1-3).

Non cabe dúbida de que esa *dona*, da que Estevam Fernandez quere capta-la benevolencia co adxectivo *boa*, é o u el quere que sexa— a *senhor* do trobador.

A dama que o trobador toma por *senhor é hũa dona*⁵² que sobresaesobre as *outras donas*⁵³, sobre *quantas donas*⁵⁴ hai no mundo. A *dona*⁵⁵ en cuestión, (*aqu*)esta *dona*⁵⁶ —moitos quixeran saber *qual dona*⁵⁷, pero é preciso mante-lo secreto— presentada polo trobador é, lóxicamente, a que el ama⁵⁸ e quere ben⁵⁹, por ser *hua dona tal*⁶⁰, *tan fremosa*⁶¹, *a melhor dona*⁶² e *de melhor sen e mais ffremosa que Deus fez nacer*⁶³.

Por outra parte, e como xa vimos *outras* veces, *dona* pode estar tomado en sentido xenérico, tanto se se emprega en singular (*sen* artículo nen outro modificador)⁶⁴ como en plural (determinado ou non):

Vy ojeu *donas* mui ben parecer

(Joham de Gilhade, *Amor*, 116, 1)⁶⁵.

⁵² *Amor*, 2, 3 (JOAN LOBEYRA); 20, 1 (PERO VYVYAEZ); 101.3; 104, 3 (O Conde D. PEDRO DE PORTUGAL); 107, 4 (ESTEVAM FERNÁNDEZ D'ELVAS); 113, 4 (ESTEVAM DA GUARDA); 119, 1 (PAE GOMES CHARINHO); 131, 2 (DOM JOHAM MEENDIZ DE BESTEYROS); 142, 2 (AYRAS NUNES); 233, 3 (PEDRO AMIGO DE SEVILHA); 246, 9 (GALISTEO FERNANDES); 265, 2 (VIDAL).

⁵³ *Amor*, 226, 4 e 10 (PERO D'ARMEA).

⁵⁴ *Amor*, 106, 8 (ESTEVAM FERNÁNDEZ D'ELVAS); 178, 5 e 7 (JOHAM AYRAS DE SANTIAGO); 192, 15; 195, 14 (AYRAS ENGEYTADO); 232, 4 (PEDRO AMIGO DE SEVILHA).

⁵⁵ *Amor*. 7, 26 (AFFONSO FERNÁNDEZ); 26.21 (AFFONSO DE CASTELLA E LEÓN); 141, 13 (AYRAS NUNES); 162, 1 (ROY FERNANDIZ); 179.6 (JOAM AYRAS DE SANTIAGO); 210, 1 (BERNAL DE BONAVAL); 230, 18 (PERO D'ARMEA); 231, 1 (PEDRO AMIGO DE SEVILHA).

⁵⁶ *Amor*, 2, 13 (JOAN LOBEYRA); 113, 17 (ESTEVAM DA GUARDA); 146, 18 (MARTIM MOXA); 166, 6 (ROY FERNANDIZ); 222, 3 (PERO D'ARMEA); 232, 17, 23 e 27; 234.7; 235, 9, 20; 233, 6, 7 (PEDRO AMIGO DE SEVILHA); 264, 9 (JOHAM DE GAYA).

⁵⁷ *Amor*, 227, 9 e 15 (PERO D'ARMEA); 157, 13 (ROY FERNANDIZ).

⁵⁸ Por ex., *Amor*, 150, 23 (MARTIM MOXA).

⁵⁹ *Amor*, 227, 3 (PERO D'ARMEA).

⁶⁰ *Amor*. 113, 12 (ESTEVAM DA GUARDA).

⁶¹ *Amor*, 230, 5 (PERO D'ARMEA). Tamén PERO D'ARMEA a considera *dono tan fremosa* (231, 21) e *a mays fremosa dona que ssey* (231, 34).

⁶² *Amor*, 25, 6 (AFFONSO DE CASTELLA E DE LEÓN). O conde D. PEDRO DE PORTUGAL considérraa (*Amor*, 104, 5) *das donas a melhor*. Para PAE GOMES CHARINHO *é a melhor dono do mundo* (117, 17; 121, 23), igual que para PERO D'ARMEA (226, 5), quen di tamén que *é a melhordonade quantas* vi (230, 23), como JOHAM DE GAYA *a melhor dona que eu nunca* vi (264, 21).

⁶³ *Amor*, 167, 8 (PERO GOTEREZ).

⁶⁴ O sentido xenérico está atenuado en *Amor*, 104, 4; 10, 16, onde D. PEDRO DE PORTUGAL *morre por dona* (a causa *dunha muller*, pero sen especificar de cal). Ou en *Amor*, 149, 16, na que MARTIM MOXA expresa:

e direy-vos como lh'àven
a quen *dona* mui gram ben quer.

⁶⁵ Vid. tamén, entre outros, *Amor*, 167, 11 (PERO GOTEREZ), e 214, 1 (BERNAL DE BONAVAL).

vedes porque: **quand'ant'as donas** vam,
juram que morrem por **elas** d'amor ⁶⁶.

(Joham Baveca, *Amor*, 244, 3).

(...) e fez-vos vencer
toda'las donas e fez-vos melhor
dona do **mund(o)** e de melhor **sen**

(Pero d'Armea, *Amor*, 226, 11).

2.7. *Senhor* funciona como apóstrofe en 248 ocasións sen determinante algún, e en 100 casos máis precedido do posesivo *mha* ⁶⁷; sintagmas menos frecuentes son: *fremosa mha senhor* (9 rexistros) / *mha senhor fremosa* (5) ⁶⁸, *senhor fremosa* (26) / *fremosa senhor* (1), *senhor ben talhada* (D. Denis, *Amor*, 97, 6; 99, 4), *senhor do* (ou *déste*) *meu coração*. Unha soa vez aparecen: *boa senhor* ⁶⁹, *mha senhor do bon ssem* ⁷⁰, *mha senhor e meu ben* (Affonso Fernández, *Amor*, 7, 27), *mha senhor e quanto ben ey* (D. Denis, *Amor*, 43, 16), *Senhor fremosa e do mui loução coração* (D. Denis, *Amor*, 62, 1), *senhor fremosa, de bon parecer* (Joham Ayras de Santiago, *Amor*, 185, 1), *senhor genta* (Joan Lobeyra, *Amor*, 1, 1) ⁷¹, *senhor, a que el non fez par* (D. Denis, *Amor*, 64, 6); e algunhas tan extensas como a seguinte:

Par **Deus**, senhor e meu lum'è meu ben
e **mhas** coytas e meu mui **grand'affam**
e meus cuydados, que mi coytas dan,
por mesura **dizede-m'ũa** ren

(Pae Gomez Channho, *Amor*, 122, 1-4) ⁷².

Expresións deste tipo poden aparecer tamén noutras funcións; así, por exemplo, temos en Pero Vyvyaez:

⁶⁶ Tamén JOHAM DE GUILHADE, *Amor*, 116, 8.

⁶⁷ Según D'HEUR, *Recherches*, p. 286, en 333 das 338 cantigas dirixidas á dama aparece como indicativo un apóstrofe que ten como núcleo *senhor*.

⁶⁸ En función distinta de apóstrofe, podemos encontrar estas mesmas expresións en ROY FERNÁNDEZ ("pero que perdía o sen / pola *fremosa mha senhor*", *Amor*, 159, 7-8), AFFONSO SANCHES (Y (...) e tal tempo verrá / que *mha senhorfremosa* morrerá", *Amor*, 14, 6), D. DENIS ("e ssey eu mui ben no meu *coração* / o que *mha senhorfremosa* fará", *Amor*, 59, 8).

BERNAL DE BONAVAL emprega a fórmula intensificada en *mha senhor mui fremosa* (*Amor*, 212, 3), igual que D. DENIS, *se* ben neste caso non é apóstrofe *senón* C.D. (*Amor*, 76, 2).

⁶⁹ En PER'EANES MARINHO (*Amor*, 170, 1). Cf. o *boa dona*, xa comentado, de D. DENIS.

⁷⁰ Esta fórmula de AFFONSO SANCHES (*Amor*, 15, 12) é retomada máis tarde, xa non como apóstrofe, por VIDAL (266, 15).

⁷¹ *Se* non é unha interpolación tardía; vid. ó respecto TAVANI, *A poesía*, p. 112, especialmente nota 137.

⁷² Na mesma composición, a segunda estrofa ábrea o apóstrofe "mui fremosa" e a terceira

Muy fremosa, muyt'aposta senhor,
sempre mui mansa e de boa **razon**

(vv. 13-14)

A senhor do melhor prez
de quantas Deus nunca fez,
esta he dona Johanna

(*Amor*, 21, 18),

ou tamén:

quand'eu non podia veer
a senhor do meu coração

(Roy Fernandiz, *Amor*, 159, 2)

e tras-me muy coitado
mha senhor do bom parecer
e do cos ben talhado

(Vidal, *Amor*, 266, 3)

Couseçen min os que amor non ham
e non cosecem sy, vedes qué mal,
ca trob'e canto por *senhor de pram*,
que de beldades quantas eu sey val
e de todo **ben** sen dultança

(Ayras Nunes, *Amor*, 138, 19-23)

Gradesco-vos que mi destes *senhor*
fremos(a) e de todo ben sabedor

(Martim Moxa, *Amor*, 146, 9-10).

Tamén, como *dona, senhor* pode ir determinada por (*a*)*tal* (... *que / qual*)⁷³ para acentua-las cualidades que posúe.

Mha senhor pode aparecer en calquera outra función (subxecto e C.D. con *certa* frecuencia), ademáis de como apóstrofe⁷⁴. *Senhor*, determinada por un artigo, demostrativo ou indefinido, pode encontrarse en contadas ocasións como subxecto ou complemento; moito máis raramente se rexistra o uso de *senhor* sen determinante algún en función distinta de apóstrofe, como na cantiga dialogada de Joan Lobeyra:

—*Quem ben serve senhor* sofre gran mal
e **grand(e)** affam e mil coitas sen par,

(*Amor*, 6, 8-9).

⁷³ *Amor*, 208, 2 e 214, 15 e 19 (BERNAL DE BONAVAL); 145, 16 e 150, 8 (MARTIM MOXA); 103, 11 (D. PEDRO DE PORTUGAL); 105, 3 (ESTEVAM FERNÁNDEZ D'ELVAS); 138, 1 (AYRAS NUNES); 190, 15 (JOHAM AYRAS DE SANTIAGO); 205, 3 (PEDRO DE VEER).

⁷⁴ Por suposto, cando se fala da *senhor* de outro, ou da propia, pero distanciándoa coa terceira persoa, aparece *sa senhor*, que, como é Ióxico, non se encontra nunca como apóstrofe.

onde ven xustificado pola mesma indeterminación do subxecto ('calquera que sirva a calquera dama'), ou nunha do conde D. Pedro de Portugal na que relata cómo, despois de perde-la dama que tanto amou, non pensou ter xa outro amor, ata que Deus lle deu **unha nova senhor**:

mays ora já mi guisou Deus assy
que, hu **perdi** tan gram ben de **senhor**,
cobrey d'atender outro muy melhor
en todo bem de quantos outros vi

(*Amor*, 103, 4-7).

Nalgúns casos, a determinación ven dada por **unha** oración de relativo especificativa, como no refrán dunha cantiga de Estevam Fernandiz d'Elvas (a que, noutro momento, vimos, xa que se abre co apóstrofe "Ay boa dona"):

(...), e pux no **coraçõn**
que fale vosco, **ca** non vy **senhor**
que semelhe, como vós, mha senhor

(*Amor*, 105, 4-6),

ou en aquela outra en que Affonso Paez de **Bragaa** pide á súa dama que acepte o seu amor:

E, mha senhor, por Deus rrogar-vos-ey,
come **senhor que** am'e que **sservi**,
que vos non **pês** d'en vós cuidar (...)

(*Amor*, 129, 7-9).

Non é, en cambio, extraño encontrar **senhor** como predicado nominal, como aparece no refrán dunha cantiga de Galisteo Fernandes, que, **ás** preguntas dos **seus** amigos sobre a identidade da súa dama, responde simplemente:

é **mha** senhor e parece mui **ben**,
mays non é **senhor de mi fazer ben**

(*Amor*, 247, 5-6).

ou, **máis ben**, como complemento predicativo (recollemos **tódolos** casos **rexistrados** por **estimalos** de gran interés para o **noso** comentario):

Muytos me **dizen** que **sservy** doado
hũa donzela que **ey por senhor**

(Afonso Sanches, *Amor*, 9,2)

e, pos que me **pês** en tal cobro que **ey**
per senhor a melhor de **quantas** ssey

(D. Pedro de Portugal, *Amor*, 103, 25-26).

Nen quis eu dona *por senhor tomar*
senon vós, que amo e quero amar
(Per'Eanes Marinho, *Amor*, 170, 19-20)

A dona que eu am'e *tenho por senhor*
amostrade-mh-a Deus, se vos en prazer for
(Bernal de Bonaval, *Amor*, 210, 1-2)

E non mh-os fui os seus olhos mostrar
Deus, nen mh-a fez(o) *filhar por senhor*
(Pero d'Armea, *Amor*, 222, 7-8) ⁷⁵.

Ca Vos non quer'eu mays d'esto rogar,
meu senhor Deus, se vos en prazer for,
que mh-a façades *aver por senhor*
(Pedro Amigo de Sevilha, *Amor*, 234, 4-6) ⁷⁶.

Algúns destes casos foran xa comentados, e poden ser postos en relación agora con algúns outros nos que entra o posesivo, como:

(e) que querí(a) eu melhor
de *seer* seu vasalo
e ela *mha senhor*?
(Ayras Engeytado, *Amor*, 192, 5-7)

que non averia coyta d'amor
se esta dona *fosse mha senhor*
(Pedro Amigo de Sevilha, *Amor*, 233, 5-6).

Nestes contextos *vese* moi claramente cal é a utilización propia do termo *senhor*, pois queda clara a declaración do trobador que se entrega como *vasalo*, aceptando os deberes p e r o esperando tamén obte-los dereitos — que os lazos feudais implican; el escolleu, de entre as mulleres que coñece, *unha*, á que *convírte* en dona e señora dos seus actos e da *súa* vida. Ten, pois, *senhor* o sentido que ile corresponde na *linguaxe* propia do feudalismo, *unha* vez que desplazara desa acepción a *dominus / domina*; é dicir, implica auténtico dominio, posesión ⁷⁷, sobre o trobador. Trátase dunha clara translación, como xa se ten visto repetidamente ⁷⁸, do concepto de *servicio feudal* ó *servicio amoroso* ⁷⁹.

⁷⁵ Refírese a *aquesta dona* presentada no v. 3.

⁷⁶ O C.D., *esta dona*, inicia o verso e a estrofa seguinte.

⁷⁷ Acepción presente tamen no *senhor de mi fazer ben* de GALISTEO FERNÁNDEZ visto arriba: a dama é dona de facerlle *ben*, se quere, e tamén de non llo facer, se eses son os seus desexos.

⁷⁸ Vid., entre outros, A. PICHEL, *Ficción poética e vocabulario feudal na lírica galego-portuguesa*, Diputación Provincial, A Coruña, 1987, especialmente pp. 52-100.

⁷⁹ A propia utilización de *servir*, tan usada polos trobadores, o indica.

E isto pode, en certo modo, explicar tamén a non utilización do plural *senhores*, en tanto que *senhor* individualiza a dama elixida. De feito, *senhores* só pode aparecer cando se fai referencia a outros trobadores en plural:

(...) mays dizen aquestes que an
senhores que logo xi morrerán
por elas (...)

(Pedro Amigo de Sevilha, *Amor*, 191)

pero que troban e saben loar
sas senhores o mays e o melhor
que eles poden (...)

(D. Denis, *Amor*, 73, 7-9).

E já en muytos namorados vi
que non davan nulha ren por aver
ssas senhores mal, poys a ssy prazer
fazian (...)

(Joham Ayras, *Amor*, 183, 15-18).

3. Non estimamos excesivamente arriscado sacar en conclusión do ata aquí visto que a denominación normal dos seres pertencentes ó sexo feminino é *molher*, e que, para establecer algún tipo de distinción entre todas elas, pode indicarse que se trata dunha *donzela* ou dunha *moca*, ou mesmo que é *amiga* do trobador.

Máis problemas prantexa *dona*, posto que vimos cómo unhas veces establece unha oposición con *donzela*, pero outras parece sinónimo de *molher*⁸⁰. Isto último non ocorre en occitano, posto que a dama dos trobadores responde a un tipo especial e moi determinado de muller⁸¹: unha muller pertencente á clase aristocrática, unha auténtica señora feudal⁸² ou esposa do señor feudal, posto que, ademais, sempre estaba casada, de tal xeito que *domna* mantén bastante ben o seu sentido etimolóxico. Do corpus galego-portugués analizado, *pola* contra, non parece doado deduci-los mesmos rasgos: que se trate dunha muller de onxe nobre pode estar implícito en moi contados casos (cando existe, por exemplo, unha referencia

⁸⁰ Vid. o cuadro que presenta D'HEUR, *Recherches*, p. 319. onde establece unha distinción, segundo o orde feudal, social e natural, entre *senhor, dona / donzela e molher*.

⁸¹ Que pode te-los defectos das mulleres *normais*, como cando di BERNART DE VENTADORN:

D'aisso.s fa be femna parer
ma domna, per qu'e.lh o retrai,
car no vol so c'om deu voler,
e so c'om li deveda fai

(*"Can vei la lauzeta mover"*: vv. 33-36)

Advirtase cómo a denominación xeral de 'muler' é en occitano *femna*, porque *molher* especializouse no senso do latín *uxor* ou *coniux*, empregándose para indicar 'muller' (=esposa) de'.

⁸² Non esquezamos que, no sistema xundico vixente daquela no Sur de Francia, a muller herdaba propiedades e estas mantiñanse baixo a súa pertencencia sen pasar ó mando.

especial do tipo de "en cas d'el-rey"? ⁸³; que se trata dunha **muller** casada aparece explicitado en ocasións ⁸⁴, pero tamén, noutras, sucede todo o contrario ⁸⁵, e, as máis das veces, nada no contexto permite supoñer nin **unha cousa** nin a outra.

A lírica provenzal non desconoce, de todos xeitos, a designación de **senhor**. Ó caso xa comentado de Raimbaut d'Aurenga podemos engadir dous de Peire Vidal ⁸⁶:

E *fatz* de vos **ma domn é mon senhor**
e.us ren mon cor de bon cor e d'amor

(X, 89-90)

Bels Castiatz, **senher**, por vos mi dolh,
car no.us vei **lai** e car mi dons **no.m** ve
Na Vierna, cui am de bona fe

(XVIII, 57-59)

E, aínda que non está clara a referencia á dama, **podería** responder ó mesmo uso **unha** tornada de Rigaut de Berbezhil:

Tal seingnor ai en cui *a* tant de be
que.l jorn que.l vei non puesc faillir en re ⁸⁷.

En calquera caso, parece evidente que, no relativo á frecuencia de uso, existe **unha** inversión dos termos con respecto á cantiga de amor: **domna** (ou **midons**) é, con moito, a denominación máis utilizada, mentres **senhor** está en clara desvantaxa. Por outra parte, mentres que os trobadores **galegos** empregan de xeito normal expresións relativas ó vasalaxe como **aver / ter por senhor, tomar / filhar por senhor**, os provenzais usan en ocasións fórmulas feudais máis precisas:

Qu'ans mi rent a lieis **e.m** liure,
qu'en sa carta.m pot escriure

(Guilhem de Peitieu, VIII, 7-8) ⁸⁸

⁸³ E aínda así, 'en cas d'el-rey" hai tamén serventas, por exemplo.

⁸⁴ Na cantiga de AYRAS ENGEYTADO que comenza "A rem que mh-a mi mays valer", por exemplo, hai unha clara referencia ó "seu mando" (*Amor*, 193, 21). Isto **quere** dicir, entre outras cousas, que hai que **fuxir** de afirmacións do estilo de "a nosa cantiga representa a **evidencia** de un amor platónico, puro, xa que está **dedicada** sempre a **unha donzela**" (PENA, *Lit. gal. med.*, p. 152), pero tamén pode **resultar** esaxerado —alomenos para a **cantiga** de amor — caer no extremo contrario de que "Solteira, casada, dama de cone. **mulheres plebéias, concubinas, esta era a galería** de figuras femininas que povoava o mundo sentimental dos trobadores" (S. SPINA, *Do formalismo estético trovadoresco*. Univ. de São Paulo. São Paulo. 1966, p. 37).

⁸⁵ Por ex., na cantiga xa comentada de AFONSO SANCHES na que indica que ten hua donzela por **senhor** (*Amor*, 9, 2).

⁸⁶ Cfr. *Les poésies de Peire Vidal*, éd. par J. ANGLADE, Honoré Champion, París, 2e. éd., 1923.

⁸⁷ Cfr. RIGAUT DE BERBEZHIL, *Le canzonni, testi e wmmmentari* a cura di M. BRACCINI, Leo G. Olschki, Firenze, 1970, II, 56-57.

⁸⁸ Cfr. *Les chansons de Guillaume IX, duc d'Aquitaine*, éd. par A. JEANROY, Honoré Champion, Paris, 2e. éd., 1972.

Domna, vostre sui e serai,
del vostre **servizi** gamitz.
Vostr'om **sui juratz** e plevitz
e vostre **m'era** des abans

(Bernart de Ventadorn, 10, 29-32)⁸⁹

Bona domna, re **no.us** deman
mas **que.m** prendatz per servidor,
q'e.us **servirai** com bo senhor,
cossi que del **gazardo m.an.**
Ve.us m'al vostre comandamen,
francs cors **umils**, gais e cortes!

(Bernart de Ventadorn, 1, 49-54)

Convén destacar, sobre todo, outro factor diferencial: *senhor*, en provenzal, aínda que se refira ou poida referirse á dama, é sempre *masculino* (cfr. "*ma* domna e *mon* senhor", "*tal seingnor* (...) *que.I vei*", "*bo* senhor") o que parece indicar que non era de uso normal aplicado a unha muller, para a que estaba reservado máis ben *domna*, unha *domna* que pode *senhorejar* sobre as outras *domnas* ou exerce-lo seu *senhoratge* sobre o trobador⁹⁰.

En galego-portugués, en cambio, parece que, nese conxunto de cambios *semánticos* que foi afectando desde o latín vulgar *ás* distintas denominacións existentes para 'muller'⁹¹, *domina* pasou a ocupar un lugar distinto ó que ocuparía en *occitano* (onde, por *certo*, non se emprega na actualidade), probablemente *segundo* unha liña evolutiva similar á do español, de tal *maneira* que, por unha parte, *cando* precede a un *nome* propio de muller (sucede o mesmo co masculino), acaba reducíndose a unha mera forma de tratamento indicativa de respecto (pénsese no *dona Johanna* xa visto); por outra, no seu uso pleno, mantén a acepción de 'proprietaria'⁹², pero desenvolve á vez outras, en especial a de 'dona de servizo, muller acompañante'⁹³ (que podía ser *nova*, pero máis ben *tería* xa unha certa idade)⁹⁴, e tamén 'monxa' (*lémbrese* o dito en l. para o latín medieval *dom(i)na* e pénsese, por exemplo, no topónimo galego *Vilar de Donas*); con un uso *cicáis* máis literario que cotidiano, pode chegar tamén a 'esposa' ("esta é a miña dona") E posible que este proceso chegara a desvirtuar parcialmente na Península Ibérica o sentido que en occitano aparece máis nítido. E como, paralelamente, *senior* fora invadindo o *terreo* de *dominus* na súa acepción de 'señor feudal', non era difícil botar man dese termo para transferi-lo servizo feudal ó *terreo* amoroso; de feito, eso sucedeu tamén en provenzal co masculino (por moito que a muller do *senhor* sexaa

⁸⁹ Cfr. BERNARD DE VENTADOUR, *Chansons d'amour*, éd. par M. LAZAR, Klincksieck, París, 1966.

⁹⁰ Non recollemos exemplos concretos dos usos destes derivados de *senhor*, pero non é difícil atopalos nos trobadoresprovenzais. Se ben existe tamén *domnejar*, parece w m o si *domna* tivera solamenteun uso literario ó lado do normal de *senhor* e os seus derivados no orde feudal.

⁹¹ Pode verse un resúmedos máis importantes en W. VON WARTBURG- S. ULLMANN, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, P.U.F., París, 3e. éd., 1969, pp. 173-174.

⁹² En galego actual, *dona* nesta acepción ten /o/, fronte a *dona* 'muller, señora'. Vid. R. LORENZO, *La traducción gallega de la Crónica general y de la Crónica de Castilla*. Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo", Orense, 1977, II (Glosario), p. 499.

⁹³ E mesmo, secundariamente, ás veces 'alcahueta'.

⁹⁴ Vid. tamén J. COROMINAS - J.A. PASCUAL, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Credos, Madrid, II, 1980, pp. 529-531.

domna), pero o galego-portugués foi máis lonxe (pode que **polas razóns** apuntadas ou por **outras** que se nos escapan) e propagou a substitución tamén ó feminino (que, formalmente, era idéntico ó masculino, pois *señora* procede dunha extensión **analóxica** do **a** máis tardía).

Senhor ten, pois, nas cantigas de amor o mesmo valor que o *domna* dos trobadores provençais. O sentido de "dominio" ('usurpación' de *dominus* / *domina*) está presente en expresións como *senhor de mi e d'estes olhos meus* (Pero Mendez da Fonseca, *Amor*, 256, 1), *senhor do meu coração* (Joan Lobeyra, *Amor*, 1, 19; D. Denis, *Amor*, 44, 22; Roy Fernandiz, *Amor*, 159, 2), *senhor d'este meu coração* (D. Denis, *Amor*, 84, 3; 86, 2).

O trobador **entrégase** completamente ó servizo da dama, **reconocéndoa** como dona e señora da súa persoa. E esta entrega como **vasalo** adquire posiblemente **unha** importancia especial se temos en **conta** que o feudalismo do Occidente peninsular non tiña as **mesmas** connotacións **sociais** que o do **Mediodía** galo, de tal xeito que a traslación desta fórmula a un contexto histórico e social diferente **supoñería** un certo esforzo de **comprensión** que o uso de **dona** non permitiría **cicáís** recoller tan ben como *senhor*⁹⁵. Cumple, así, esta designación **unha** función clara: marca-lo sometemento do namorado ó dominio da dama, e, por iso, ademáis de nas declaracións formais de tal feito (*aver* ou *tomar por senhor*), é normal que o trobador a utilice cada vez que se **dirixe** a ela para implora-los seus favores (entendidos, en certo modo, como a xusta correspondencia de deberes e dereitos que derivan da relación de vasalaxe)⁹⁶. Noutros contextos, **podería** esperarse un uso **meirando** de *dona*, pero non é improbable "supposer que les chansons de cette classe, ou l'apostrophe comprend presque toujours le nom de *senhor*, ont dû exercer une influence préponderante sur les désignations de la dame"⁹⁷.

⁹⁵ TAVANI **recolle** moi ben en varios dos seus traballos os problemas que supón o trasplante duns motivos que responden a **unha** realidade social determinada a **outros** contextos onde a situación pode ser moi diferente. Vid., a modo de resume, A poesía, pp. 14-22.

⁹⁶ Para a comprensión dos aspectos feudais, resulta ilustrativo o **traballo** de J. MATTOSO, "La difusión de la mentalidad **vasallática** en el lenguaje cotidiano", *Studia historica*. Ha *medieval* IV, 2, 1986, pp. 171-183, en especial, polo que se **refire** ós usos de *senhor*, p. 180, onde se analizan **unha** serie de voces propias de **linguaxe vulgar** que, en determinados contextos, poden asumir un **significado** feudal propio; con respecto a *senhor*, **péñtese** que, aínda **que** **se** use para designar tanto al propietario del **siervo** como del vasallo, **tien** el sentido feudal cuando se expresa en relación con el hombre libre. (...) Sólo la cualidad del hombre libre, e igualmente de noble, lo que generalmente era el trovador, puede explicar el que se dirija a la dama llamándola "señora". Es más, la **polisemia** del término era conveniente para sugerir que quien lo usaba expresaba con él, al mismo tiempo, su **servicio** incondicional y se presentaba ficticiamente, **también**, como siervo. El termino acentúa, por tanto, la ficción lírica y el carácter **lúdico** de las cantigas de amor o de amigo".

⁹⁷ Cfr. D'HEUR, *Recherches*, p. 314.